

Катарина КОВАЧЕВИЋ*

МИЛОВАН ЂИЛАС И МАЂАРСКА КРИЗА 1956. ГОДИНЕ

ABSTRACT: *After a brief rise of communism after World War II, the continually intensifying crisis of the system that dominated Eastern Europe manifested in the turbulent year of 1956. In the same year, immediately after the Soviet military intervention in Hungary, Milovan Djilas, a former top-ranking official of the Yugoslav Communist Party and, at the time, already under a suspended sentence for public statements against the Yugoslav regime, published his views on the events in Eastern Europe in the New York weekly The New Leader. This paper discusses Milovan Djilas's perspective and the reaction of Yugoslav authorities to the denunciations of its internal and foreign policies, as per local and foreign newspaper accounts, archival sources, and testimonies of participants.*

KEY WORDS: *Milovan Djilas, Hungarian Revolution of 1956, Eastern Europe, Yugoslavia, communism, national communism*

Непознато је каква се и колико јака емоција покренула у Јосипу Брозуну Титу у новембру 1956. године, пошто му је саопштена тврдња екскомуницираног саборца, Милована Ђиласа, да «...револуција у Мађарској означава почетак краја комунизма уопште».¹ Питање да ли је, бар на тренутак, помислио, да ли се уплашио, да је Ђидо био у праву, изазива многа нагађања. И остаје без одговора.

Чланак *Олуја у Источној Европи* је некадашњег припадника најужег југословенског партијског и државног руководства, промовисао у ред најпозванијих аналитичара комунизма, неколико месеци пре изласка из штампе његове чувене књиге *Нова класа*.² Њујоркшки

* Ауторка је докторант на Филозофском факултету у Београду.

¹ Milovan Djilas, "The Storm in Eastern Europe", *The New Leader*, November 19, 1956, p. 6.

² Milovan Djilas, *The New Class*, New York (Praeger), 1957.

часопис *Њу лидер* (*The New Leader*), основан у антисталинистичком крилу америчке левице двадесетих година прошлог столећа, био је познат по независности у односу на сваку идеологију и по подстицању конструктивне размене мишљења код својих сарадника, познатих писаца и мислилаца онога времена. Међу њима су били Хана Арент (Hannah Arendt), Алберт Ками (Albert Camus), Артур Милер (Arthur Miller), Артур Кестлер (Arthur Koestler), Вили Брант (Willy Brandt), Џорџ Орвел (George Orwell), Бертранд Расел (Bertrand Russell), Ели Визел (Elie Wiesel). Путем овог часописа америчкој јавности представљени су и Мартин Лутер Кинг (Martin Luther King Jr.), Александар Солжењицин (Александр И. Солженицын), Јосиф Бродски (Иосиф А. Бродский), а пре њих, својим знаменитим текстом о дешавањима у Пољској и Мађарској, оцени процеса који је узео маха у Источној Европи и предвиђању његовог даљег развоја – Милован Ђилас. Од 1956. године до данас делови текста *Олуја у Источној Европи* цитирани су у већини књига које су за тему имале мађарску побуну, а име аутора је било незаобилазно у сваком регистру.³ У зборнику *1956: Мађарска револуција и рат за независност*, објављеном поводом педесетогодишњице револуције, у поглављу које се односи на реакције у свету, односно мишљења водећих интелектуалаца, међу текстовима А. Камија, Х. Арент, Ж. П. Сартра (Jean-Paul Sartre), Р. Арона (Raymond Aron), К. Касторијадиса (Cornelius Castoriadis) и Џ. Мајкенера (James A. Michener), поново је објављен и овај текст Милована Ђиласа.⁴

Неколико дана уочи опозива совјетских војних стручњака и инструктора из Југославије, средином марта 1948. године, трочлана југословенска делегација предвођена министром без портфеља, Милованом Ђиласом, упутила се у Мађарску, поводом обележавања стогодишњице револуције 1848.⁵ На свечаној седници мађарског парламента, одржаној 15. марта, после говора Имреа Нађа (Nagy Imre), тада председника парламента, и говора маршала Климента Ј. Ворошилова (Климент Е. Ворошилов), вође совјетске делегације, у име владе ФНРЈ посланицима се обратио и Милован Ђилас:

«...Хиљаду осам стотина четрдесет и осме године мали мађарски народ је из темеља потресао стару феудалну Европу. Мађарска револуција је била и остала најславнија страница мађарске историје и, ис-

³ v. Ferenc Váli, *Rift and Revolt in Hungary*, Harvard University Press, 1961; Ferenc Fejtő, *A History of the People's Democracies*, New York, 1971; Ferenc Fehér, Agnes Heller, *Hungary 1956 Revisited*, London, 1983.

⁴ Eds. Lee Congdon, Béla K Király and Károly Nagy, *1956: The Hungarian Revolution and War for Independence*, Boulder, Colorado (Social Science Monographs, Atlantic Research and Publications, Inc.), 2006, str. 663-671.

⁵ *Борба*, 14. март 1948., стр. 1.

товремено, једна од најљепших страница ослободилачке борбе човјечанства. Мађарска револуција, иако угушена, отпочела је нову епоху у историји мађарског народа и била је од оних крупних историјских догађаја тога времена који су омогућили развитак нових друштвених односа у Европи. Послије хиљаду осам стотина четрдесет и осме, то јест и послије Мађарске револуције, Европа – упркос побједи реакције – није могла више бити каква је била.

...Ако је хиљаду осам стотина четрдесет и осме године мађарски народ био окружен реакционарним силама, данас, сто година иза тога, он је окружен пријатељима – с истока и сјевера Совјетским Савезом, Чехословачком и Румунијом, а с југа народима Југославије. Ако онда *мађарски народ није имао могућности да извојује слободу и независност због спољне интервенције* (italic. – К.К.), данас је његова судбина у његовим сопственим рукама...»⁶

Променом године први пасус цитираног говора М. Ђиласа могао би се употребити и при опису револуције од 1956, док се у другом пасусу налази сажето објашњење за њен релативан неуспех.

Да ли се, пишући чланак за *Њу лидер*, Милован Ђилас присетио свог говора у мађарском парламенту пре осам и по година? Може се само претпоставити да јесте. Судаћи, пак, по садржини текста из 1956. године, аутор је потпуно био свестан сличности две мађарске побуне, које је временски делио више него читав век, али су суштински биле дубоко повезане и сводиле се на борбу за национално ослобођење.

Због своје чувене објаве «револуција у Мађарској означава почетак краја комунизма уопште» и осуде југословенске спољне политике, Милован Ђилас се у новембру 1956. године коначно нашао и у комунистичком затвору.

1954-1955: инкриминисане изјаве и прво суђење

После смрти Ј. В. Стаљина (Иосиф В. Сталин) у марту 1953, *нови курс*, који је узео маха првенствено на европском ободу совјетске империје (Источна Немачка, Пољска, Мађарска), манифестовао се појачаним исказивањем националних осећања, захтевом за

⁶ Исто, 16. март 1948., стр. 1. Само десет дана пре оптужујућег писма Централног комитета СКП(б) упућеног Централном комитету КПЈ, који је добила и мађарска КП, и само месец дана пре потписивања мађарске резолуције против КПЈ, њен генерални секретар, Мађаш Ракоши (Rákosi Mátyás) је у оквиру исте прославе, на свечаној трибини испред зграде Парламента у Будимпешти, поздрављајући госте из «демократских земаља» истакао своје задовољство склапањем «уговора о пријатељству с моћном Титовом Југославијом», који је потписан крајем 1947. године. *Ибид.*, 17. март 1948., стр. 1.

демократијом и тежњом ка повећању животног стандарда. Ако источноевропску политику *новог курса* посматрамо у ширем смислу, као либерализацију комунистичког друштва, што је она *de facto* била, онда се може рећи да је Југославија била предводница *новог курса*. Због остраковања из комунистичке заједнице 1948. године, либерализација друштва је у југословенском случају била изнуђен пут до којег се није дошло одмах; почетак увођења радничког самоуправљања 1950. био је и почетак ступања на тај пут. Коначно је на VI партијском конгресу КПЈ, у новембру 1952, прокламована нова друштвена улога Партије, која је формално исказана и у промени њеног назива у *Савез комуниста Југославије*: самоуправљање и децентрализација државне управе довели су до повлачења Партије из непосредног руковођења државним и друштвеним животом, али је Партија «*пристала да делује као основна усмеравајућа идеолошко-политичка снага југословенског друштва.*»⁷ Модификован комунистички систем, првобитно развијен у Југославији почетком педесетих година, убрзо је на Западу био прихваћен под називом *национални комунизам*. Француски историчар Франсоа Фире, и сам члан КП Француске од 1949. до 1956, сматрао је да су Југословени први у комунистичком покрету ступили на пут ревизионизма, још 1948. године, много пре него што је тај пут, не знајући и не желећи, отворио Никита Хрушчов (Никита С. Хрущев), а који им је то својом посетом 1955. и потврдио. Међутим, када је Милован Ђилас током 1953. почео писати о противуречностима увођења самоуправљања и партијског монопола, Ј. Б. Тито је, препознавши такве ставове као ревизионизам у југословенском комунизму, одлучно реаговао.⁸

Либерализација и демократизација југословенске државе и друштва била је кратког даха. Већ на Другом пленуму Централног комитета СКЈ, одржаном на иницијативу Јосипа Броза, у јуну 1953. на Брионима, дошло је до заустављања овог процеса. Атмосферу на овом скупу Милован Ђилас је упечатљиво описао у својој књизи *Власт и побуна*. Најзначајнија тачка пленума била је идеолошко стање у Партији, из чега се може закључити да оно, по оцени Јосипа Броза, није било задовољавајуће, али су носиоци «скретања и слабости» били тек уопштено критиковани.⁹ Једина тачка следећег, Трећег пленума ЦК СКЈ, у јануару 1954, био је «случај Ђилас»: чланци Милована Ђиласа, објављивани у листу *Борба* од октобра 1953. до почетка јануара 1954.

⁷ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988. Књ. 3. Социјалистичка Југославија 1945-1988*, Београд, 1988, стр. 306.

⁸ Франсоа Фире, *Прошлост једне илузије. Комунизам у Двадесетом веку*, Београд, 1996, стр. 565.

⁹ Милован Ђилас, *Власт и побуна*, Београд, 1991, стр. 262.

године, у којима су разматрана општа питања даљег развоја земље и критикована бирократизација друштва, протумачени су као ревизионистички, али реакција је уследила тек пошто је аутор довео у питање привилегије партијског врха и незаконитост у раду државних органа. Председник Народне скупштине ФНРЈ и члан Извршног комитета ЦК СКЈ, Милован Ђилас је на Трећем партијском пленуму смењен са свих функција и искључен из Централног комитета, а ускоро је сам изашао и из Партије.

Ова унутрашњополитичка афера добила је велики одјек у међународним круговима: пошто се Милован Ђилас, угледајући се на политички систем Запада, залагао за увођење политичке демократије, расплет «случаја Ђилас» требало је да укаже на будући спољнополитички правац Југославије.¹⁰ На то је у својим извештајима скретала пажњу већина страних дописника из Београда. Џек Рејмонд (Jack Raymond), дописник *Њујорк тајмса* (*The New York Times*), изнео је и мишљење да курс у спољној политици Југославије није до тада мењан, «само зато што Руси још нису изнели неке даље предлоге».¹¹ Страни новинари су једнодушно сматрали да је ова афера успорила либерализацију југословенског друштва и изражавали бојазан да би тај процес могао бити и потпуно затворен.

Након узаврелих коментара почетком 1954, вести о Миловану Ђиласу су потпуно нестале све до краја те године, када се свом жестином разбуктала «афера Ђилас-Дедијер» и довела главне актере у жижу интересовања свих западних медија.

Једини члан Централног комитета СКЈ, који је, уз невеште покушаје Митре Митровић, такође члана ЦК и бивше супруге М. Ђиласа, на Трећем пленуму устао у одбрану дотадашњег партијског идеолога, био је Владимир Дедијер. Владимир Дедијер и Милован Ђилас су касније често имали различита сећања и још чешће контрадикторна тумачења истих догађаја, али у овом случају њихова сведочења се поклапају: 15. децембра 1954. године В. Дедијера је позвала Контролна комисија Централног комитета СКЈ, «да би утврдила какав је његов став према одлукама Трећег пленума».¹² Он је одбио да се о томе изјашњава пред Контролном комисијом, а два дана касније, поводом поменутог случаја, Деса Павловић-Борн (D. P. Bourne), дописник лондонског *Тајмса* (*The Times*), направила је краћи разговор са њим. Владимир

¹⁰ Драган Богетић, “Југословенско спољнополитичко лутање између Истока и Запада и “случај Ђилас – Дедијер”, *Југословенски историјски часопис*, 1-2/2001, стр. 128.

¹¹ *Архив Јосипа Броза Тита, Кабинет председника Републике* (даље АЈБТ, КПР), II-4-а. Забелешка о примедбама страних дописника у вези Ђиласовог случаја, 21. I 1954.

¹² *Борба*, 29. децембар 1954., стр. 2.

Дедијер је у интервјуу поновио свој став да принципијелно брани право било кога да изнесе своје мишљење, мада се, нагласио је, није слагао са многим тезама М. Ђиласа.¹³ Објављивањем овог интервјуа Милован Ђилас није могао остати по страни, јер су се, природно, страни новинари обратили и њему.¹⁴ Прихвативши понуду новинара Џека Рејмонда да буде интервјуисан за *Њујорк тајмс*, свесно је ушао у ризик.¹⁵

После политичког пада, Милован Ђилас је наставио да одржава контакте са страним новинарима, политичким личностима, нарочито са пријатељима из британске Лабуристичке странке,¹⁶ и другим станицима који су показивали интерес за њега. Сви ови контакти су били помно праћени и анализирани од надлежне југословенске службе.¹⁷ Међутим, остаје без одговора питање спонтаности избијања нове афере у децембру 1954; сам Милован Ђилас је у начину обрачуна са њим препознавао рукопис Александра Ранковића, али је веровао да А. Ранковић сам није могао донети одлуку о томе. Непристајање В. Дедијера на сарадњу у Контролној комисији ЦК СКЈ је, по мишљењу М. Ђиласа, разбуктало читав случај и изненадило југословенско руководство.¹⁸ Сензационални интервју Џека Рејмонда, *Искључени Југословен тражи двопартијски систем, више демократије*,¹⁹ појавио се на насловној страни *Њујорк тајмса* 25. децембра 1954, у време када се Ј. Б. Тито, заједно са потпред-

¹³ Владимир Дедијер, *Велики бунтовник Милован Ђилас*, Београд, 1991, стр. 426.

¹⁴ М. Ђилас, *Власт ...*, стр. 297. “А поштено говорећи, ја сам то и радо дочекао – не само из солидарности с Дедијером, него, још више, да се најзад и јавно разграничим с партијским вођством и режимом.” *Исто*.

¹⁵ Јасна Драговић-Сосо, “Милован Ђилас у *Њујорк тајмсу*, 1954-1969”, *Дјело Милована Ђиласа*, Научни скуп (ур. Бранко Поповић), Подгорица, 2003, стр. 147.

¹⁶ Лабуристички првак, Енајрин Беван (Aneurin Bevan, 1897-1960), у познатом писму Ј. Б. Титу од 1. фебруара 1954, заузео се за своје пријатеље, М. Ђиласа и В. Дедијера. АЈБТ, КПР, I-1/1362. Писмо Анојрин Бевана председнику Титу и одговор председника у вези са случајем Владимира Дедијера и Милована Ђиласа.

¹⁷ Због недоступности грађе југословенске тајне полиције, до овог закључка се може доћи посредно: у Архиву Ј. Б. Тита налази се врло детаљна забелешка о разговору америчког професора политичких наука Фреда Ворнера Нила (Fred Warner Neal) са Милованом Ђиласом и врло исцрпне информације о самом професору Нилу. Документ је настао у Одељењу за штампу и информације Државног секретаријата за иностране послове и достављен је Ј. Б. Титу, Едварду Кардељу и Александру Ранковићу.

¹⁸ у разговору вођеном 3. октобра 1954, Ф. В. Нил се највише интересовао у којој мери «ђиласизам» може да буде стварна опасност за југословенски поредак, а сам разговор је значајан извор за проучавање развоја политичке мисли Милована Ђиласа, који је на америчког експерта за источноевропске земље оставио «прилично неодређен утисак», тј. утисак конфузног човека. АЈБТ, КПР, II-4-а. Забелешка о састанку професора Фред Варнер Неала са Ђиласом, 13. новембар 1954.

¹⁸ М. Ђилас, *Власт ...*, стр. 296-297.

¹⁹ “Purged Yugoslav Asks Two Parties. More Democracy”, *The New York Times*, 25.XII 1954. str. 1.

седником владе, А. Ранковићем, и министром спољних послова ФНРЈ, Кочом Поповићем, налазио у посети Индији и Бурми. Два дана касније, у свом говору на Другом конгресу Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Едвард Кардељ је изјаве В. Дедијера и М. Ђиласа иностраној штампи ставио у спољнополитички контекст: «Протумачивши да ће у свету бити људи и кругова којима можда југословенска спољна политика, а поготову пут друга Тита, неће бити симпатична, споменута се господа својим изјавама услужно стављају на расположење свакоме коме су њихове услуге потребне...».²⁰ Југословенска јавност је на тај начин била упозната о иступима Владимира Дедијера и Милована Ђиласа у иностраној штампи, а наредних дана је на страницама *Борбе* могла и детаљније да се обавести о проскрибованим ставовима некадашњег партијског идеолога.

У првом делу непотписаног чланка *Политичка платформа Милована Ђиласа*, пренети су кључни делови интервјуа: после пуне године «читања и размишљања», како је сам нагласио, М. Ђилас је одлучио да се отворено заузме за стварање нове, демократске партије: «Пошто смо имали Шести конгрес ја сам веровао да можемо имати своју прву, више мање, слободну дискусију у Југославији. Али до тога није дошло. Ми смо у ствари запали у политичку стагнацију.

У 1950. и 1951. години код нас је почела да се развија атмосфера слободе...Али сада је јасно да смо ми постигли само извесне слободе, на пример, у уметности и књижевности, које се могу разликовати од глупог совјетског социјалистичког реализма, али не на основном идеолошком и политичком пољу.

Ја сам осетио да је политичка страна нашег система у суштини врло блиска стаљинизму. Ја нисам против илегалног рада из страха. Али он нема циља. Ја сам сматрао да Комунистичка партија мора да дозволи слободну дискусију. Сада видим да је то немогуће. Требало би створити нову политичку формацију.»²¹

Говорећи о својој новој партијској идеологији, М. Ђилас се у истом интервјуу декларисао као демократски социјалиста. «Име комунизам је добро, али је компромитовано. То је синоним за тоталитаризам. У овој земљи, као и у Русији, шта вреди употреба једног идеалног имена. Ја сам вратио своју комунистичку чланску карту из моралних и политичких разлога. Зашто бих остао у Партији када не могу ништа да кажем? Зашто се претварати?»²²

Милован Ђилас је ово изговорио, наравно, не у нади да би његов интервју могао довести до неких промена у политичком животу

²⁰ *Борба*, 28. децембар 1954., стр. 2.

²¹ *Исто*, 30. децембар 1954., стр. 4.

²² *Исто*.

Југославије у блиској будућности, већ да би јавно направио дистанцу према одређеној политици и својим јучерашњим друговима, носиоцима такве политике, дистанцу коју више никада неће моћи да пређе, а да себе потпуно морално не уништи. Од јануара 1954. први пут је оставио утисак човека одлучног да крене изабраним путем и свесног могућих последица.

Већ у истом *Борбином* чланку властодржци су се жестоко обрнули на «пропале политиканте» и «псеудодемократске фразере», првенствено на М. Ђиласа, коме је инсинуирано жаљење за губитком власти. Давање изјава за страну штампу протумачено је као недостатак националне свести, што је, према аутору чланка, већ виђено код Драгољуба Јовановића и четничких вођа, насупротив примеру патриотизма «буржоаског политичара» Милана Грола, «који се ... барем отворено није обраћао за помоћ иностранству».

«Када су пошли тим путем морали су постати непријатељи наше земље и социјализма и доћи под удар закона за које су сами гласали», истакао је на крају безимени коментатор *Борбе*.²³

Да ће случај Владимира Дедијера и Милована Ђиласа добити судски епилог могло се закључити из низа новинских написа: «Савез новинара Југославије осуђује акцију Ђиласа и Дедијера против сопствене земље», «Предлог Контролне комисије ЦК СКЈ о искључењу Владимира Дедијера из Савеза комуниста», «Извршни комитет ЦК СКЈ од 28. децембра донео одлуку да се Владимир Дедијер суспендује са свих функција до коначне одлуке Централног комитета», «Удружење новинара Србије искључило В. Дедијера из редова новинара», «Скупштина одузела посланички имунитет Владимиру Дедијеру: дато је одобрење савезном јавном тужиоцу за кривично гоњење Дедијера због непријатељске пропаганде».²⁴ У *Борби* 29. децембра 1954. у рубрици «Писма уредништву» објављено је писмо генерала Пека Дапчевића, а следећег дана и писмо Митре Митровић, у којима су се они оградиле од изјава В. Дедијера и М. Ђиласа.²⁵

²³ Исто.

²⁴ Исто, 29. децембар 1954., стр. 2.

²⁵ Пеко Дапчевић (1913-1999), народни херој, генерал-пуковник, 1954. године начелник Генералштаба југословенске војске, је у “аферу Ђилас” био уплетен на тај начин што је однос, нарочито женског дела државно-партијске елите, према његовој супрузи Милени Врсјаков, глумици, послужио Миловану Ђиласу као повод за текст “Анатомија једног морала”.

Митра Митровић (1912-2001), предратна комунисткиња, након 1954. године постепено удаљена из политичког живота Србије у којем је до тада била доста активна, у свом писму уредништву *Борбе* изјавила је поменутиим поводом да је њено држање на Трећем пленуму било плод “схватања, заблуда и илузија и момената личног карактера”. (Исто, 30. децембар 1954., стр. 2.) Може се само наслутити кроз какву је

Уочи 1955. године сви значајнији светски листови пренели су изводе из интервјуа објављеног у *Нујорк тајмсу*. Били су упадљиви њихови сензационалистички наслови и коментари о недостатку слободе у Југославији и претпостављеном размимоилажењу у њеном вођству.²⁶ Непосредно после Нове године, представник Државног секретаријата за иностране послове је на конференцији за штампу изјавио да су извесни кругови у иностранству искористили један чисто унутрашњополитички случај за непријатељску пропаганду против Југославије, а *Борба* је у чланку под називом «Добро је и то знати», преневши најнегативнија писања, оштро осудила кампању западних медија и писање једног броја страних дописника из Београда.²⁷

Милован Ђилас и Владимир Дедијер оптужени су за непријатељску пропаганду, према члану 118 став 1 Кривичног законика од 1951. године²⁸, а 24. јануара 1955. су и осуђени: М. Ђилас на казну затвора у трајању од осамнаест месеци, а В. Дедијер на казну затвора од шест месеци, условно на три, односно, на две године.²⁹ У истом дану је прочитана оптужница, изведени докази тужиоца и одбране, дате завршне речи и изречена пресуда. Иво Политео, адвокат Владимира Дедијера, доживео је овај процес као наставак партијске и пленумске расправе и

психичку тортуру ова, по изјавама многих савременика, изузетна жена пролазила у то време.

Свакако најбизарнија вест поводом «случаја Ђилас-Дедијер» била је вест о искључењу Милована Ђиласа из Спортског риболовачког друштва «Дунав». *Исто*, 6. јануар 1955, стр. 2.

²⁶ Као што је већ речено, у време избијања афере Јосип Броз Тито и Александар Ранковић су били у државној посети Индији. Будући најважнија личност из државно-партијског вођства у том тренутку у земљи, Едвард Кардељ је први осудио иступе В. Дедијера и М. Ђиласа, а како је одмах покренута и истрага против њих, неки страни новинари су закључили да Ј. Б. Тито није био консултован у вези са случајем и да је у најужем југословенском руководству отпочела борба за власт. Једном неспретном изјавом на конференцији за штампу у Калкути, Коча Поповић је подспешно те спекулације, а писање дописника *Асошиетед преса* из Индије оцењено је у Београду као лажно и тенденциозно. *Исто*, 4. јануар 1955, стр. 1 и 2; в. Д. Богетић, н. д., *ЈуЧ*, 1-2/2001, стр. 132-134.

²⁷ *Борба*, 1, 2 и 3., стр. 19. и 4. јануар 1955, стр. 2. Судаћи према извештајима Одељења за координацију ДСИП ФНРЈ, политички кругови Запада су за «случај Ђилас – Дедијер» били мање заинтересовани од својих новинара. АЈБТ, КПР, II-4-а.

²⁸ Члан 118, став 1: «Ко у намери да подрије власт радног народа, одбрамбену моћ земље или економску основицу социјалистичке изградње, или да разбије братство и јединство народа Федеративне Народне Републике Југославије, цртежом, написом, говором на скупу или на други начин врши пропаганду против државног и друштвеног уређења или против политичких, привредних, војних или других важних мера народне власти, казниће се строгим затвором.», *Службени лист ФНРЈ*, бр. 13, 9. март 1951.

²⁹ *Борба*, 25. јануар 1955., стр. 2.

предвидео даља суђења и прогањања Милована Ђиласа.³⁰ Али, ова прва, блага осуда, са свих страна је дочекана са олакшањем и одобравањем, и у земљи и у иностранству. Дан након изречене казне, и сам затечен њеном благошћу, Милован Ђилас је у разговору са пријатељима изјавио да је та «пресуда сјајна и велика ствар. То је Титово дело. Овим је подигнут углед Титу и целој Влади у земљи и иностранству. Самом процесу немам ништа да замерим... На процесу сам био дрзак, али и учтив.³¹... Очекивао сам најмање две, три године строгог затвора.»³² У некомунистичким круговима блиским адвокатима окривљених сматрало се да је релативно повољна пресуда била резултат иностраног притиска на Југославију. Овакво мишљење делили су и информбировски кругови.³³

Пар недеља после окончања процеса, Милован Ђилас је добио решење о укидању пензије. Почетне помирљиве изјаве и намеру да се посвети књижевности заменила је брига за егзистенцију, озлојеђеност и бес, увиђање да обрачун са њим још није готов.³⁴ Појавила су се и мишљења да је судски процес почетак ликвидације М. Ђиласа, која је,

³⁰ Рајко Даниловић, «Ђилас: спалити јеретика», *Дјело Милована Ђиласа*, 2003., стр. 111-112.

Иво Политео (1887-1956) загребачки адвокат и публициста; истакао се као бранилац у многим познатим суђењима (бранио А. Алијагића 1921, Ј. Б. Тита 1928, надбискупа А. Степинца 1946).

³¹ Поред завршне речи адвоката Вељка Ковачевића, М. Ђилас је и сам дао завршну реч у којој је истакао три стране процеса, политичку, правну и људску и на сваку се дуже осврнуо, негирајући кривицу. С људске стране, објаснио је, он је морао стати уз В. Дедијера, као што је В. Дедијер стао уз њега на Трећем пленуму. Правно гледано, члан 118 КЗ је «непрецизан и, по свом духу супротан основним принципима Кривичног закона који, у духу модерног права, изричито каже да нико не може бити кажњен за дело које законом није назначено. А члан 118 не каже шта је пропаганда, наиме непријатељска пропаганда или пропаганда која подрива, - то је остављено потпуно неодређено». Цит. према: Драго Ј. Станковић, *Анатомија процеса Миловану Ђиласу*, Загреб, 1989, стр. 122. Политички гледано «сматрао сам», истакао је даље М. Ђилас, «да своје мишљење, намењено својој земљи, морам рећи јавно, на начин који је једино – у датом тренутку – био могућ, иако сам био свестан да ћу бити нападнут како сам дао материјал страниој пропаганди и сл. Потврђивање права на слободу изгледа ми и сада важније од ма какве оптужбе.» *Исто.*, стр. 125.

³² АЈБТ, КПР, II-4-а. *Коментари после суђења Ђиласу и Дедијеру*, 12. II 1955.

³³ «Оваква пресуда није никакво изненађење кад се има у виду коме и каквим циљевима Ђилас и Дедијер служе. А да је неко на пр. дао неку изјаву московској «Правди», тај би најдрастичније био кажњен. Очигледно је да је пресуда била одмерена у складу са званичном политиком, али под утицајем иностранства», изјавио је Радован Зоговић (1907-1986; књижевник Р. Зоговић учествовао је у револуционарном радничком покрету пре Другог светског рата, а у социјалистичкој Југославији био на одговорним партијским дужностима све до 1948). *Исто.*

³⁴ Према сведочењима, постајао је «све дрскији у својим иступима». Наводно је изјавио: «У овој земљи се људи не постављају на положаје и дужности по способностима, већ по томе колико су поверљиви и одани режиму.» *Исто.*

пак, била тумачена као последица нормализације односа са Совјетским Савезом.³⁵

Много година касније, осврћући се на овакво тумачење и на, како се изразио, злурадост са којом је у совјетском врху дочекан обрачун са њим, Милован Ђилас је изнео своје уверење да југословенско-совјетски односи нису били у центру пажње у време Трећег пленума ЦК СКЈ ни њему, ни Јосипу Брозу. «Титу је... долазило на памет да ће обрачун с *ре-визионизмом*, односно са мном, бити схваћен и поздрављен у Москви. Али то је било споредно, безначајно у његовој одлуци. До обрачуна са мном би дошло без обзира на односе са Москвом: Тито је већ пре смрти Стаљинове упозоравао на *разлабављеност* у партији и на идеолошко нејединство... Али... за касније судске пресуде нада мном... била је и пресудна и свесна намера Тита и вођства да негују добре односе са совјетском владом.»³⁶

1956: «Олуја у Источној Европи» и ново суђење

Притисак режима, којем је Милован Ђилас био изложен у току 1955. и почетком наредне године, појачавао се из месеца у месец. У писму, које је 12. априла 1956. написао Моргану Филипсу (Morgan Phillips),³⁷ навео је невоље које су једна за другом стизале његову породицу: после одузимања пензије, уследило је премештање из виле у стан, прислушкивање, подметања УДБ-е, отпуштања са посла блиске родбине и пријатеља који нису хтели да прекину контакт са њим.³⁸

³⁵ Исто.

³⁶ Милован Ђилас, *Дружење с Титом*, Нови Београд, 1990, стр. 169.

³⁷ Морган Филипс (1902-1963) је био секретар британске Лабуристичке партије од 1944. до 1961. и председник Социјалистичке интернационале од 1948. до 1957. године. За разлику од Е. Бевана, који је предводио лево крило странке, М. Филипс је, бориће се за јединство лабуриста, био наклоњен умереној струји.

³⁸ в. Дејан Ђокић, «Британци и афера Ђилас, 1956», *Дјело Милована Ђиласа*, 2003., стр. 159-178. У *Додатку бр. 1* Д. Ђокић је објавио ово писмо у целини, а у *Додатку бр. 2*. писмо Моргану Филипсу упућено Ј. Б. Титу. По мишљењу Д. Ђокића, Милован Ђилас је овим обраћањем Моргану Филипсу «хтео да упозори пријатеље у иностранству да режим спрема још већу пропагандну кампању против њега, не би ли га потпуно дискредитовао.» (Исто. стр. 163.) Не помињући Ђиласово писмо, секретар лабуриста је 21. априла 1956. написао «приватно и поверљиво» писмо Јосипу Брозу, изражавајући своју забринутост како за судбину М. Ђиласа, тако и за будућност социјализма у Југославији. Уместо Ј. Б. Тита, М. Филипсу је јавно, на страницама *Борбе* од 20. маја 1956, одговорио Вељко Влаховић, чиме је изазван мали дипломатски скандал и забринутост британске владе конзервативаца. Лабуристи су такву југословенску реакцију повезали са променама у југословенско-совјетским односима и незаинтересованошћу Савеза социјалистичког радног народа Југославије (ССРЈ) за сарадњу са њима. АЈБТ, КПР, II-4-а. *Лабоур-аташе САД у Лондону о*

Ипак, и према сведочењу самог Милована Ђиласа, пресудно за његову даљу, јавну критику југословенског руководства и друштва, било је настојање власти да га и као књижевника потпуно осујети неизреченом забраном објављивања било каквог његовог рукописа. Одбијање Српске књижевне задруге да штампа «Бесудну земљу», књигу о његовом детињству у Црној Гори између два светска рата, и, готово истовремена појава првих чланака М. Ђиласа у *Интернешнал њуз сервису* и *Пари-пресу*, у јуну 1956. године, свакако се морају довести у везу: ни издавачи на Западу нису били посебно заинтересовани за литерарне текстове, али је зато свака, најуопштенија и најблажа критика совјетског система и источноевропског модела социјализма била радо штампана.³⁹

Иступања Милована Ђиласа у западним медијима била су толерисана све до првих коментара у вези са догађајима у Мађарској.

Пошто се др Јоже Брилеј, стални представник ФНРЈ у УН, на ванредној седници Савета безбедности, одржаној 28. октобра 1956, уздржао од гласања поводом стављања на дневни ред дебате о ситуацији у Мађарској, дописник *Франс преса*⁴⁰ из Београда је следећег дана затражио од Милована Ђиласа да прокоментарише овакав став своје земље:

«Југословенски делегат у Савету безбедности уздржао се да гласа у погледу стављања на дневни ред питања масивне интервенције совјетских трупа против мађарског народа и против његове борбе за своју независност и своју слободу. Он је мотивисао свој став чињеницом да је мађарској влади потребно да се да доста времена да би поново успоставила ред и што би Савет безбедности могао искористити уношење овог питања на дневни ред у политичке циљеве. Такав став представља од стране југословенске владе напуштање принципа суверенитета и права сваког народа на свој унутрашњи развој. Штавише, такав став могао би да буде изгледа диктиран више разлозима Партије и присним идеолошким разлозима него ли националним разлозима пошто југословенски народ не може да остане равнодушан према интервенцијама у питања суседне земље од стране истог империјализма који је још недавно отворено претио и још увек потајно прети независности Југославије.

реакцији лабуриста на Влаховићев одговор Морган Пхилису, 13. јун 1956.

³⁹ М. Ђилас, *Власт ...*, стр. 306; Билтен ТАНЈУГ, вести иностраних агенција, 14. децембар 1956. у 19.00. «Бесудна земља» је ипак објављена у Њујорку 1958, али тек пошто је њен аутор достигао славу претходном књигом - «Новом класом».

Америчка новинска агенција INS (International News Service), основана 1909. године, спојена је 1958. са UP (United Press) и од тада носи назив UPI (United Press International).

⁴⁰ Најстарија новинска агенција, основана 1835. године, француска новинска агенција AFP (Agence France Presse) и данас је једна од три највеће у свету, поред AP (Associated Press) и Ројтерса (Reuters).

Такав став југословенске владе у супротности је са декларацијама које она свакодневно потписује и објављује против мешања у унутрашња питања а у корист мирољубиве сарадње на бази принципа једнакости права» - изјавио је Милован Ђилас.⁴¹ Сви водећи француски, а 30. октобра и други светски листови пренели су ову изјаву.

Када је премијер Имре Нађ обнародовао повратак на вишепартијски систем, дописници западне штампе из Београда, имајући у виду интервју Милована Ђиласа од 25. децембра 1954. године дат *Њујорк тајмсу*, распитивали су се код виших државних чиновника да ли ће развој догађаја у Мађарској имати утицај на оживљавање питања вишепартијског система у Југославији.⁴²

Убрзо, половином новембра 1956. име Милована Ђиласа се поново нашло у центру пажње свих водећих западних медија. Према писању америчког *Њузвика* (*Newsweek*) један месец касније, Анатоли Шуб (*Anatole Shub*), уредник «антикомунистичког социјалистичког недељног листа» *Њу лидера* је, након друге совјетске интервенције у Мађарској, послао телеграм М. Ђиласу, тражећи од њега да прокоментарише побуне у Пољској и Мађарској, али и напоменувши му да, уколико мисли да би га то могло изложити непријатностима од југословенских власти, понуду слободно одбије.⁴³ Одлука Милована Ђиласа да прихвати ову понуду резултирала је чувеним чланком «Олуја у Источној Европи».

«Победом националног комунизма у Пољској отпочело је ново поглавље историје комунизма и историје потчињених земаља Источне Европе. Мађарском народном револуцијом отпочело је ново поглавље у историји човечанства»⁴⁴ Овим звучним уводним реченицама, Милован Ђилас се упустио у сажету критику како совјетског, болшевичког, тако и југословенског, националног модела комунизма. Уз «природни дар да уочава поједине друштвене појаве и да их дефинише и чак да наслућује њихова кретања», како је ту његову особину прецизно дефинисао Венцеслав Глишић,⁴⁵ Милован Ђилас је у наставку чланка разрадио своје уводне тврдње:

⁴¹ Bilten TАНЈУГ, vesti inostranih agencija, 30. oktobar 1956. u 7.00.

⁴² ДАСМИП, ПА, 1956, ф-50, пов. бр. 418430. Забелешка о разговору Државног потсекретара Срђе Прице са г. Ернест Писцом, сарадником "Christian Science Monitor", 3. XII 1956. *Кришчн сајнс монитор* (*The Christian Science Monitor*), новине које је 1908. године покренула Сајентолошка црква, а које и поред имена, нису имале за циљ да се баве промовисањем своје доктрине, већ су успешно покривале међународну политику и догађаје у Сједињеним Америчким Државама.

⁴³ Билтен ТАНЈУГ, вести иностраних агенција, 14. децембар 1956. у 19.00.

⁴⁴ Превод чланка "The Storm in Eastern Europe" в. Билтен ТАНЈУГ, вести иностраних агенција, 17. новембар 1956. у 7.00.

⁴⁵ Венцеслав Глишић, "Историчареви сусрети и разговори са Милованом Ђиласом", *Токови историје*, 3-4(2002), стр. 121.

«...Између два догађаја, премда су се десила скоро истовремено, лежи читава епоха. Промене у Пољској означиле су победу националног комунизма, који смо у другачијој форми већ видели у Југославији. Мађарски устанак је нешто више, један нов феномен, можда не мање значајан од Француске, или Руске револуције.

Укратко, ови догађаји су поставили у први план следећа нова питања: (1) даље могућности националног комунизма; (2) замену комунизма новим системом и, упоредо са тим, право једног народа, до сада под комунистичком влашћу, да изабере сопствени – некомунистички – пут развоја; (3) проблем будуће спољне (а, по мом мишљењу, и унутрашње) политике совјетског режима.

Искуство Југославије чини се да сведочи да је национални комунизам неспособан да превазиђе границе комунизма као таквог, тј. да уведе врсту реформи које би постепено мењале и довеле комунизам до слободе. То искуство изгледа да указује да национални комунизам углавном може да прекине са Москвом и да, на свој особени начин, изгради суштински идентичан комунистички систем. Ипак, ништа не би било више погрешно од схватања да је искуство Југославије примењиво на све остале земље Источне Европе.»⁴⁶

У даљем тексту Милован Ђилас је први пут југословенску комунистичку бирократију дефинисао као нову друштвену класу, а трагајући за одговорима на искрсла питања, поставио је основу за сваку будућу анализу сличности и разлика међу комунистичким друштвима и државама Источне Европе: јединственост југословенског националног комунизма поникла је из аутохтоне револуције изведене током Другог светског рата, када је и настајала «нова класа, комунистичка бирократија», која је, пак, била носилац отпора Совјетском Савезу 1948. године.

«Југословенски национални комунизам био је, изнад свега, отпор према московској комунистичкој партији, тј. њеним вођама. Далеко од тога да се народ супротставио овом отпору, далеко од тога да га није подржао и имао користи од тога – сасвим супротно. Али интереси и иницијатива вођа одиграли су одлучујућу и водећу улогу. Отпор лидера охрабривао је и стимулисао отпор маса. Дакле, у Југославији је цео процес вођен и пажљиво контролисан с врха и тенденције да се оде даље – ка демократији – биле су релативно слабе. Ако је револуционарна прошлост била предност за Југославију док се борила за независност од Москве, она се показала као препрека чим је постало неопходно кренути напред – ка политичкој слободи.»⁴⁷

⁴⁶ Цит. према: “Бура у Источној Европи”, Билтен ТАНЈУГ, вести иностраних агенција, 17. новембар 1956. у 7.00.

⁴⁷ Исто. И после више од педесет година ове реченице одишу проживљеним искуством.

Међутим, пољско и мађарско комунистичко руководство супротставило се Совјетском Савезу тек подстакнуто незадовољством народних маса: «...У циљу спречавања устанка у Пољској и добијања на времену, Москва је тамо устукла пред националним комунизмом. Гомулкин долазак на власт није само резултат настојања пољских комуниста; у великој мери то је резултат компромиса између Москве и побуњене масе Пољака. Добивши независност од Москве Гомулка је направио историјски корак напред. Али са половичним реформама које спроводи без посебног ентузијазма, он ће се ускоро суочити са дилемом – коју је Москва предвидела. Он ће морати да изабере између унутрашње демократије, која је постала неодвојива од потпуне независности од Москве, и веза са Москвом, што захтева одржавање комунистичког монопола власти. Догађаји у Мађарској су само појачали ту дилему, коју Гомулка неће моћи да избегне. Победа националног комунизма у Пољској није крај, већ пре почетак даљег неслагања и конфликта у земљи и са Москвом.»⁴⁸ писао је Милован Ђилас.

«У Мађарској су, пак, ти унутрашњи конфликти завршени: не само да је тзв. Стаљинова гарнитура испарила, него је и комунистички систем као такав одбачен. Москва је прво покушала да потисне у други план своју интервенцију довођењем на власт националног комунизма путем Имреа Нађа. Али, Нађ је могао да заведе национални комунизам једино уз помоћ совјетских бајонета, што је претило да приведе комунизам крају. Коначно нашавши се пред избором између совјетске окупације и независности, Нађ је храбро одлучио да жртвује Партију и комунистичку власт – која је већ била сломљена – у интересу своје земље и слободе. Наслутивши сумњиву игру Москве, затражио је повлачење совјетских трупа, прогласио је неутралност Мађарске и позвао у помоћ Уједињене нације. Његова влада, до тог тренутка безначајна, преко ноћи је постала симбол народног отпора.

... Москва је угушила Мађарску револуцију не само из спољашњих, већ и из унутрашњих разлога. Баш као што је југословенска побуна открила московски империјализам у вези са комунистичким земљама, тако је Мађарска револуција претила да открије совјетски унутрашњи систем као потпуну доминацију нове експлоататорске класе – партијске бирократије.

... Више није могуће да се заустави борба народа Источне Европе за независност и само уз велики напор њихова борба за слободу. Ове две борбе постепено постају једно. Ако московски империјализам доживљава пораз и заштићен је од ратних авантура, Совјетски Савез ће морати да предузме знатне унутрашње промене. Иако је приморан

⁴⁸ Исто.

да буде националан по форми, у суштини комунизам је један те исти, са истим историјским пореклом и истом судбином. Догађаји у једној комунистичкој земљи неизбежно утичу на остале комунистичке земље, као у једном те истом живом организму. И као што је југословенски комунизам, издвојивши себе од Москве, отворио кризу совјетског империјализма, тј. неизбежно рођење националног комунизма, на исти начин револуција у Мађарској означава почетак краја комунизма уопште.»⁴⁹

Имајући у виду наведене цитате из чланка «Олуја у Источној Европи» потпуно је разумљиво што југословенска штампа није пренела ни један његов део. То ћутање је било застрашујуће речито: Милован Ђилас је прешао сваку границу трпеливости режима. У вези са његовим ставовима се више није имало шта полемисати, нити изигравати толерантност. Кратко сапоштење Тањуга о хапшењу М. Ђиласа и покретању нове истраге због кривичног дела непријатељске пропаганде,⁵⁰ била је најјава суровог обрачуна једног тоталитарног режима са појединцем који се усудио да се одвоји од њега и да му се супротстави. Без обзира на евентуалну сентименталност Јосипа Броза Тита према свом некадашњем саборцу,⁵¹ коначно је таква издаја морала бити кажњена примерено мерилима владајућег система.

Већ ујутро, 20. новембра 1956. сви водећи светски медији објавили су вест о хапшењу Милована Ђиласа, која је ишла упоредо са извештајима о говору Ј. Б. Тита од 11. новембра и затезању у југословенско-совјетским односима.⁵² У преподневним часовима истог дана у Кабинет Председника Републике стигла су и два протестна телеграма из Њујорка. У телеграму часописа *Њу лидер* захтевано је објашњење

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ *Борба*, 21. новембар 1956, стр. 2. Милован Ђилас је о хапшењу записао: «Нисам искључивао хапшење. Али једне вечери, шетајући с Баровићем* по Калемегдану, спопало ме чврсто осећање, чак сазнање, да ћу бити ухапшен... Сад се зна – из «Московских година» Вељка Мићуновића – да су Тито и совјетско вођство били у тајном споразуму о интервенцији у Мађарској, па је из тога «логично» следило и моје хапшење: ја сам то само могао да наслућујем – и наслућивао сам...» М. Ђилас, *Власт* ..., стр. 305.

*Јован Баровић (1922-1979) је до 1954. био активно војно лице, када је отпуштен због подржавања ставова М. Ђиласа. Уписао је потом Правни факултет и по завршетку студија постао један од најпознатијих адвоката у борби против комунистичке репресије. Погинуо је у саобраћајној несрећи под неразјашњеним околностима.

⁵¹ Према сведочењу водећег спољнополитичког коментатора *Њујорк тајмса* средином прошлог века, К. Л. Сулцбергера (Cyrus Leo Sulzberger, 1912-1993), Ј. Б. Тито је изјавио да “у моменту када је Ђилас иступио из партије 1954. године, у другим источним земљама он не би преживео ни двадесет четири сата.” Цит. према: Јасна Драговић-Сосо, “Милован Ђилас у *Њујорк тајмсу*, 1954-1969”, *Дјело...*, стр. 148.

⁵² Билтен ТАНЈУГ, вести иностраних агенција, 20. новембар 1956. у 7.00.

о хапшењу М. Ђиласа три дана пошто је објављен његов чланак, те дозвола да часопис има свог посматрача у евентуалном судском процесу, а М. Ђиласу је понуђена правна помоћ. Други телеграм је упутио Амерички комитет за слободу у области културе (The American Committee for Cultural Freedom). Организација водећих америчких писаца, научника и универзитетских професора захтевала је моментално ослобађање Милована Ђиласа. «Хапшење Ђиласа од стране Ваше владе не само што крши сваки принцип слободе... него је такође у потпуној супротности са Вашим сопственим широко публикованим протестима против тираније стаљинизма.», истакнуто је у телеграму.⁵³ И наредних дана у кабинет Ј. Б. Тита су стизали протести и позиви да преиспита своју одлуку,⁵⁴ а коментари у западним медијима ишли су у једном правцу и били су најсажетији у завршном делу извештаја дописника *Кришчен сајенс монитора* (*The Christian Science Monitor*) из Београда, у коме се истиче да је «хапшење г. Ђиласа... нов напор Југославије да увери Москву у своју оданост комунизму у доба када се пред Београд поставља изолација у Источној Европи и када су њене старе везе са Западом даље напете због става ове земље у односу на слободни свет приликом осуде совјетских поступака у Мађарској.»⁵⁵

Према сведочењу Јосипа Хрнчевића, тадашњег члана Централног комитета СКЈ и председника Врховног суда ФНРЈ од 1951. године, који је учествовао у припремању сва четири процеса против Милована Ђиласа, ни у овом, другом по реду суђењу, ништа није било препуштено случају.⁵⁶ Истрага је брзо спроведена, «тек зато да би јавни тужлац добио правну основу» за подизање оптужнице, констатовао је Драго Ј. Станковић у својој анализи процеса.⁵⁷ Милован Ђилас је ухапшен 19. новембра, оптужница је подигнута 27. новембра и уручена му је истог дана у Централном затвору, где је држан у притвору. Поново је оптужен за непријатељску пропаганду по члану 118 став 1 Кривичног законика, по коме је већ једном осуђен у јануару 1955. године. Давањем изјаве Француској новинској агенцији и чланком у *Њу Лидеру* М. Ђилас је «ишао за тим да изношењем клевета и извртањем општепознатих чињеница нанесе штету угледу Југославије... да дезиформише светску јавност и потхрани клеветничку кампању против Југославије, у намери да тиме изазове мешање иностранства у унутрашње ствари Југославије

⁵³ АЈБТ, КПР, II-4-а. Телеграми из САД у вези Ђиласа, 20. новембар 1956.

⁵⁴ *Исто*. Нека од писама су била објављена у иностраној штампи, нека су писана као личне поруке председнику Југославије. И Владимир Дедијер је поводом хапшења М. Ђиласа упутио отворено писмо Ј. Б. Титу, које је објавила само инострана штампа.

⁵⁵ Билтен ТАНЈУГ, вести иностраних агенција, 23. новембар 1956. у 7.00.

⁵⁶ Josip Hrnčević, *Svjedočanstva*, Zagreb, 1984, str. 219.

⁵⁷ Драго Ј. Станковић, *Анатомија...*, стр. 133.

и њену спољну политику», стајало је у оптужници коју је потписао Александар Атанасковић, окружни јавни тужилац.⁵⁸ «Међутим, овде се не ради само о обичним клеветањима и извртањима чињеница. Ради се о нечем много тежем, ради се о смишљеном клеветању наше земље. Ради се о томе да се нанесе штета угледу ФНРЈ у иностранству, да се дезинформишу инострани пријатељи наше земље, да се поткопа ефекат југословенске спољне политике и тиме међународни углед и снага Југославије. Напоследку ради се о томе да се извесним круговима у иностранству, непријатељима социјалистичке Југославије, да у руке материјал ради постицања за вршење спољног притиска на Југославију. Овакве намере окривљеног јасно произилазе из целокупног текста и смисла његових изјава односно чланка», истакнуто је у образложењу.⁵⁹

Суђење је одржано у Окружном суду у Београду, 12. децембра 1956. године, пред већем петорице којим је председавао судија Војислав Јанковић. Дописници иностраних агенција су били пријатно изненађени када су им достављене пропуснице за праћење суђења: чинило се да су југословенске власти водиле бригу о утиску који би читав случај могао оставити на западног посматрача. У том смислу тумачено је и одобрење Цени Ли Беван, супрузи Енајрина Бевана, да посети Милована Ђиласа у затвору уочи суђења. Процене о броју присутних у публици кретале су се од сто до две стотине лица. Атмосфера у судници је била много опуштенија него у јануару 1955. године, а М. Ђилас је приликом уласка у Велику салу Окружног суда прешао погледам преко окупљене масе и осмехнуо се члановима своје породице. Деловао је потпуно мирно. Међутим, пошто је прочитана оптужница суд је усвојио предлог тужиоца да јавност у току доказног поступка буде искључена, што је поново у први план поставило природу владајућег режима. После вишечасовног претреса, заинтересованима, углавном страним новинарима, допуштено је да присуствују изрицању пресуде.⁶⁰ И у овом процесу Милована Ђиласа је заступао адвокат Вељко Ковачевић,⁶¹ а он је, пак, «ради политичке ширине, а не што је веровао у ефективност одбране»⁶² ангажовао

⁵⁸ АЈБТ, КПР, II-4-а. Окружно јавно тужилаштво у Београду, КТО бр. 1363/56, 27. XI, 1956.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Билтен ТАНЈУГ, вести иностраних агенција, 12. и 13. децембар 1956. у 19.00.

⁶¹ Вељко Ковачевић (1911-1980) је, уз Ј. Баровића, био најпознатији бранилац политичких отуженика у социјалистичкој Југославији. Социјалдемократа и најближи сарадник Недељка Дивца (1884-1964), затваран је са Драгољубом Јовановићем и левим земљорадницима пре Другог светског рата, а после 1945. заступао је Д. Јовановића на суђењу 1947, М. Ђиласа на сва четири суђења, М. Михаилова 1975, В. Дапчевића 1975, М. Перовића 1976.

⁶² М. Ђилас, *Власт ...*, стр. 307.

још два адвоката, др Војислава Грола⁶³ и Николу Ђоновића.⁶⁴ Обе стране су се позивале на исте доказе тумачећи их у своју корист: у оним деловима у којима је тужилаштво препознавало покушај мобилизације непријатељских снага против независне југословенске спољне и унутрашње политике, одбрана је видела само оштру критику те политике.⁶⁵ С времена на време формалност и једноличност суђења је разбијана репликом оптуженог на неке судијине опаске, попут оне о давању изјава реакционарној западној штампи, на шта је Милован Ђилас приметио да судија Јанковић користи двоструке стандарде: «кад моју изјаву објави *Њујорк Тајмс* – онда су то реакционarne новине, а кад објави Титову – угледне новине».⁶⁶

Процес је завршен у вечерњим сатима. Милован Ђилас је проглашен кривим и осуђен на казну строгог затвора у трајању од две године. Истовремено је опозвана ранија условна казна од 18 месеци затвора и, у смислу Кривичног законика, суд му је изрекао јединствену казну строгог затвора у трајању од три године. Предлог одбране да се до правоснажности пресуде М. Ђилас пусти на слободу, је одбијен.⁶⁷ Пуштен је на условну слободу тек у јануару 1961. године, пошто је у току боравка у затвору осуђен и трећи пут, због објављивања *Нове класе*. После нешто више од године проведене на слободи, у априлу 1962. поново је ухапшен због објављивања *Разговора са Стаљином*⁶⁸ и осуђен на пет година затвора. Коначно је безусловно пуштен у децембру 1966. године. Деветогодишње робијање Милована Ђиласа у затворима политичког уређења за који се борио, трајало је три пута дуже од његовог робијања у Краљевини Југославији.

О децембарском суђењу известили су сви светски медији, најчешће пишући о М. Ђиласу у позитивном контексту, уз блаже или оштрије критике југословенског режима у зависности од политичких ставова својих редакција. Негативни коментари о Миловану Ђиласу, попут текста у немачком *Франкфуртер алгемајне цајтунгу* (Frankfurter Allgemeine Zeitung), у коме се београдски дописник листа запитао «тре-

⁶³ Војислав Грол (1911-1987), син Милана Грола и сестрић Милана Ракића, докторирао права; за време рата радио у адвокатској канцеларији Александра Трифунца (1893-1981). После ослобођења радио је кратко у Министарству за конститутанту, али чим се Милан Грол повукао са места потпредседника владе и Војислав Грол се убрзо вратио адвокатури.

⁶⁴ Никола Ђоновић (1885-1974), адвокат, пре Другог светског рата истакнути члан Демократске странке, власник штампарије, писац бројних економских и политичких радова. Заједно са Драгићем Јоксимовићем бранио Дражу Михаиловића 1946. године.

⁶⁵ Драго Ј. Станковић, *Анатомија...*, стр. 135.

⁶⁶ М. Ђилас, *Власт ...*, стр. 306.

⁶⁷ *Борба*, 13. децембар 1956., стр. 2.

⁶⁸ Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, New York (Harcourt, Brace & World), 1962.

ба ли да се за њега (М. Ђиласа – прим. К. К.) алармира светска савест?», били су изузетно ретки.⁶⁹

Источноевропска штампа се ограничила на кратко преношење вести о процесу и осуди «југословенског ренегата». По дужини и садржини изузетак је чинио једино текст објављен у чешком листу *Руде право* 12. децембра, на дан суђења, које у чланку није поменуто. Критички осврт на чланак објављен у *Њу лидеру* и на М. Ђиласову биографију био је само повод за тенденциозно писање о југословенском друштву у целини у коме је, према аутору чланка, створена погодна клима за развој сличних погледа. Истакнут је пример из југословенске штампе: «У једном од таквих чланака који је објавила агенција «Југопрес», под насловом «29. новембар у новом светлу», а који представља општи напад против система којим се остварује диктатура пролетеријата у низу социјалистичких земаља у којима социјалистичка демократија и животни ниво становништва свакако нису на нижем степену него у Југославији, активизирају се и други ренегатски елементи. У знак протеста због хапшења Ђиласа њујоршки дописник «Борбе» затражио је азил од САД.»⁷⁰ Текст у чешком листу је наметао утисак да је Милован Ђилас имао велику политичку снагу и утицај на југословенску политику, како су приметили и југословенски коментатори тог чланка.⁷¹

У стварности се радило о веома ограниченем утицају погледа и идеја Милована Ђиласа, првенствено на ужи круг некадашњих сарадника, међу којима су, пак, били ретки случајеви отворене побуне против југословенске политике и комунистичке партије, као што је случај поменутог новинара. Уредник спољнополитичке рубрике «Борбе», од јуна 1953. године дописник из Уједињених нација, Јаков Леви је, на вест о хапшењу Милована Ђиласа, дао оставку на свој положај и затражио амерички азил.⁷² Образлажући свој поступак новинару *Њујорк тајмса*, нагласио је да је ту одлуку донео после дужег премишљања и да је хапшење његовог бившег шефа и блиског сарадника била кап која је прелила чашу; у Југославији су, по његовом мишљењу, обећана либерализација и демократија запале у ћорсокак, те су од новембра

⁶⁹ Ватрени дописник *Франкфуртера* заговарао је у свом тексту нереалне видове отпора комунистичком режиму: «Да је Ђилас имао за собом ма и мали део јавног мишљења, да је у најмању руку једном имао храбрости да на највећем београдском тргу игра народног трибуна, онда би било разумљиво да се за њега позива у помоћ. Уместо тога он пише у иностранству политичке трактате, чиме је проиграо последњи остатак свог политичког кредита, јер је он био сасвим другог мишљења када је био на власти.» Билтен ТАНЈУГ, вести иностраних агенција, 12. децембар 1956. у 19.00.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Исто.

⁷² Исто, 14. децембар 1956. у 19.00.

1956. године јасно повучене границе слободе. «Социјализам мора да подразумева унутрашњу демократију и слободу, не само независност у спољној политици.», истако је Ј. Леви у разговору са Харијем Шварцом (Harry Schwartz), својим америчким колегом.⁷³ Уколико је и постојала вероватноћа да би чин десетогодишњег истакнутог новинара «Борбе» могао имати за последицу животну, или екстремну материјалну угроженост актера, она је била минимална, што је сигурно олакшало доношење одлуке. Ту вероватноћу је још више смањио велики публицитет који је случај добио.

Југословенске власти су и овај пут помно пратиле реакције светских медија на осуду Милована Ђиласа. Пажња је нарочито била усмерена на реаговања западних социјалистичких кругова и листова, из чега се може закључити да је постојао страх од већег удаљавања ових партија од КПЈ због М. Ђиласовог затварања и страх од негативног утицаја тих партија на јавно мњење њихових земаља у вези са Југославијом. Комисија за међународне везе ССРНЈ је неко време састављала недељни преглед ових реакција и информације достављала Кабинету Председника Републике. Чак је прављена разлика између листова који су само преносили изводе из «Олује...» и оних који су презели цео чланак из *Њу лидера*, попут неких социјалистичких гласила у Енглеској, Норвешкој, Аустрији и Холандији.⁷⁴ Џајапракаш Нарајан (Jayaprakash Narayan), индијски социјалистички првак, је и један од потписника првог у низу апела за ослобађање М. Ђиласа, упућених Јосипу Брозуну Титу од широм света познатих новинара, писаца, научника, бораца за интелектуалне слободе. Ово прво писмо, састављено у Њујорку, 11. јануара 1957. године између осталих потписали су и Р. Арон, Т. С. Елиот, А. Ками, К. Јасперс.⁷⁵

У чувеном интервјуу који је са њим направио Џорџ Урбан⁷⁶ 1979. године, Милован Ђилас је ублажио свој став у вези са националним комунизмом, утолико што је након деценијског развоја светског комунистичког покрета могао рећи да у разлазу са Москвом «национални комунизам може само да гради један *други* комунистички систем», не *идентичан* као што је то писао пре више од двадесет година.⁷⁷ Том

⁷³ *The New York Times*, 29.XI 1956. str. 5

⁷⁴ АЈБТ, КПР, II-4-а. Реаговање неких социјалистичких кругова и листова поводом суђења Ђиласу, 28. децембар 1956.

⁷⁵ АЈБТ, КПР, II-4-а. Председнику Јосипу Брозуну Титу, Београд, 11. јануар 1957.

⁷⁶ George Robert Urban (1921-1997), мађарски публициста; после студија у Будимпешти 1948. напустио Мађарску и наставио студије у Лондону; радио у ББЦ Светском сервису, најпознатији је као новинар Радија Слободна Европа, чији је, током осамдесетих година, био и директор.

⁷⁷ "A Conversations with Milovan Djilas", *Encounter*, London, December 1979, str. 13.

приликом поновио је свој суд о ставу Југославије према Мађарској револуцији, додајући да је имао «велико поштовање за Нађа - он је био човек непољуљаног интегритета и његове реакције су биле исправне. Али он је био слаб у теорији, а његово разумевање Совјетског Савеза је тек требало да се очекује... Он је разумео боље совјетске игре него што су то Чеси разумели 1968... али његово опште схватање тога шта су Руси и советски комунистички покрет били у том одређеном времену, било је врло оскудно. На пример, он је ставио своју судбину у Титове руке, мислећи да је Југославија била једна «либерална» земља – што је била бесмислица. Како било, да је влада Имреа Нађа преживела, Мађарска би данас била једна демократска, просперитетна земља и многи од њених суседа желели би да је достигну.»⁷⁸

Поредећи у истом интервјуу мађарско искуство са чешким, тј. имајући у виду Прашко пролеће и совјетску интервенцију у Чехословачкој 1968. године, Милован Ђилас је истакао да се, иако угушена, Револуција 1956. не може сматрати неуспешном, јер су Руси после ње морали да промене начин свог управљања широм Источне Европе. «После 1956. већина источноевропских држава је добила неку врсту аутономије, пре свих Мађарска, док од реформског покрета у Чехословачкој после совјетске окупације није остало ништа.»⁷⁹

Katarina KOVAČEVIĆ

MILOVAN DJILAS AND THE 1956 HUNGARIAN CRISIS

Summary

In November 1956, after the Soviet military intervention in Hungary, the American weekly *The New Leader* published an article by Milovan Djilas, *The Storm in Eastern Europe*, in which the former top-ranking Yugoslav official sharply criticized Soviet and Yugoslav policies towards Hungary. At the time Djilas was already under a suspended sentence for public statements against the Yugoslav regime; as a result of additional public denunciation of Yugoslav policies, or, as termed by the prosecution, “enemy propaganda”, Djilas was immediately arrested and, after a new trial, sentenced to prison. Thus, one of the most noted communist dissidents began his nine-year sojourn behind the bars of the political system he had fought for.

⁷⁸ Исто, стр. 21.

⁷⁹ Исто.

Apart from denouncing Yugoslav and Soviet foreign policies, Milovan Djilas presented, in his noted article, a concise analysis of the Soviet, Bolshevic, and Yugoslav national models of communism. With regards to the possibilities of development of national communism, he put to question the survival of this regime in any form by assessing the revolution in Hungary as “*the begining of the end of communism generally*”. According to Djilas, the 1956 uprising, even though quelled, cannot be considered a failure since it effected a change in the Soviet rule throughout Eastern Europe.

